

**PSIXOLOGİYA, YAŞ FİZİOLOGİYASI VƏ İNKLÜZİV TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ
ПСИХОЛОГИЯ, ВОЗРАСТНАЯ ФИЗИОЛОГИЯ
И ВОПРОСЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
ISSUES OF PSYCHOLOGY, AGE PHYSIOLOGY
AND INCLUSIVE EDUCATION**

UOT 159.9

Mehriban Cəlal qızı İsmayılova

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Pedaqoji psixologiya kafedrasının dosenti

Yarməmməd Daşqın oğlu Hüseynov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

**MÜASİR YENİYETMƏ ŞƏXSİYYƏTİNİN İNKİŞAFI VƏ PSIXOLOJİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Мехрибан Джалал гызы Исмаилова

доктор философии по психологии

доцент кафедры педагогической психологии

Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

Ярмamed Дашгын оглы Гусейнов

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

**РАЗВИТИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ
СОВРЕМЕННОГО ПОДРОСТКА**

Mehriban Jalal Ismayilova

doctor of philosophy in psychology,

associate professor of the department of Educational psychology at the

Azerbaijan State Pedagogical University

Yarmamed Dashgin Huseynov

Azerbaijan State Pedagogical University

**DEVELOPMENT AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS
OF THE PERSONALITY OF A MODERN TEENAGER**

Xülasə. Elmi məqalədə müəlliflər tərəfindən müasir yeniyetmə şəxsiyyətinin inkişaf və psixoloji xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Məqalədə yeniyetmə şəxsiyyətinin ən mühüm xüsusiyyətləri ardıcılıqla şərh edilmişdir. Müəlliflərin fikrincə, yeniyetməlik yaş dövrü dünyagörüşün, əxlaqi inancların, prinsip və idealların, o cümlədən yeniyetmənin davranışında dəyər mühakimələri sisteminin intensiv formalaşmasının başlanğıc dövrüdür.

Açar sözlər: *yeniyetmə şəxsiyyəti, psixoloji və inkişaf xüsusiyyətləri, dünya- görüş, əxlaqi inanclar, psixoemosional münasibət, identiklik*

Резюме. В научной статье авторы исследовали развитие и психологические особенности личности современного подростка. В статье последовательно трактуются важнейшие характеристики личности подростка. По мнению авторов, подростковый возраст является начальным периодом интенсивного формирования мировоззрения, нравственных убеждений, принципов и идеалов, а также системы оценочных суждений в поведении подростка.

Ключевые слова: личность подростка, психологические и возрастные особенности, мировоззрение, нравственные убеждения, психоэмоциональное отношение, идентичность

Summary. In a scientific article, the authors studied the development and psychological characteristics of the personality of a modern teenager. The article consistently interprets the most important characteristics of a teenager's personality. According to the authors, adolescence is the initial period of intensive formation of a worldview, moral beliefs, principles and ideals, as well as a system of value judgments in the behavior of a teenager.

Key words: personality of a teenager, psychological and age characteristics, worldview, moral beliefs, psycho-emotional attitude, identity

Yeniyyətlik inkişaf dövrü təxminən 10-11 yaşdan 14-15 yaşa qədər olan yaşı əhatə edir, məktəbin orta siniflərində uşaqların təhsili ilə üst-üstə düşür. Yeniyyətliyin psixoloji xüsusiyyətləri müxtəlif müəlliflərin fikrincə, böhran kimi qəbul edilir və üç əsas sahədə yenidən qurulma ilə əlaqələndirilir: *bədən, psixoloji və sosial*.

Bədən səviyyəsində əhəmiyyətli hormonal dəyişikliklər baş verir, *sosial səviyyədə* yeniyyətlik uşaq və böyüklər arasında aralıq mövqe tutur, *psixoloji səviyyədə* yeniyyətlik özünüdərk etmənin formalaşması ilə xarakterizə olunur. Hər bir yaş bir keçid dövrüdür, insanı daha yüksək yaş səviyyəsinə keçidə hazırlayır. Uşaqlara xas olan konkret, obrazlı təfəkkür yeniyyətlik dövründə getdikcə öz yerini mücərrədliliyə verir, daha müstəqil, aktiv və yaradıcı olur.

Yeniyyətlik şəxsiyyətinin strukturunda baş verən dəyişikliklər özünüdərk inkişafı ilə müəyyən edilir ki, bunun nəticəsində fərd və ətraf mühit arasındakı keçmiş əlaqə pozulur. Yeniyyətlik dövrünün psixoloji xüsusiyyətləri yetkinlik kompleksi adlanır. Bu yaşın xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, yeniyyətlik mümkün qədər çox bilik əldə etməyə həvəslə çalışır, zehni fəaliyyətlərini onları daha çox maraqlandıran sahələrə yönəldirlər. Yeniyyətlik yaş dövründə əhval-ruhiyyə sabit, emosional reaksiyalar daha fərqli olur, baxmayaraq ki, onların gözlənilməzliyi və qeyri-adekvatlığı davam edə bilər. Oğlanlarda emosional qeyri-sabitlik 11-13 yaşda, qızlarda isə 13-15 yaşlarında müşahidə edilir.

Bu dövrdə yeniyyətlikdə yetkinlik hissi formalaşmağa başlayır ki, bu da onun fiziki

inkişaf dövründəki dəyişiklikləri dərk etməsi və qiymətləndirməsi nəticəsində yaranır. Yaşlıların etibarı və erkən müstəqillik yeniyyətlikni təkcə sosial deyil, həm də subyektiv olaraq yetkin edir. Bu hiss hər bir yeniyyətliyin həm böyüklərin, həm də həmyaşdların ona kiçik bir uşaq kimi deyil, böyüklər kimi yanaşması istəyində özünü göstərir. Yeniyyətlikdə müstəqil və böyüklərin əhatəsində əhəmiyyətli olmasına, özünü digərlərindən fərqli bir insan kimi dərk etməyə ehtiyac vardır. Bu zaman yeniyyətlikdə özünüdərk, özünüdərk və öz müqəddəratını təyin etmək istəyi yaranır.

Yeniyyətlik yaşlılarla münasibətlərdə bərabər hüquqlar tələb etməyə başlayır və böyüklərin mövqeyini müdafiə edərək münaqişələrə başlayır. Yetkinlik hissi yeniyyətliklərdə həyatının bəzi sahələrini valideynlərin müdaxiləsindən qorumaq istəyində özünü göstərir. Bu daha çox yeniyyətliyin görünüş məsələlərində, həmyaşdları ilə münasibətlərdə təzahür edir. Buraya, həmçinin yeniyyətliyin zövqünü, baxışlarını, davranışını aid etmək olar. Bütün bunlarla yanaşı yeniyyətliyin şəxsiyyət kimi inkişafının ən qabarıq xarakterini müxtəlif təzahürlərdə özünüdərk strukturunun dəyişməsi ilə izləmək olar ki, buraya özünəhərmət, özünə və başqalarına verilən tələblər, fəaliyyət motivləri, ideallar, maraqlar, meyllər və s. daxildir.

Beləliklə, yeniyyətlik dövrünün ilk mərhələsində (10-11 yaş) onlar özlərinə xüsusi münasibətləri ilə (özünüqəbul etmə) ilə xarakterizə olunurlar. Oğlanların təxminən 34%-i, qızların 26%-i özlərinin tamamilə mənfi xüsusiyyətlərini göstərir, onlarda çəşqinlik hiss edilir, sanki özlə-

rini hələ yaxşı tanımırırlar. Yeniyetmələrin təxminən 70%-i özlərində yalnız mənfi deyil, həm də müsbət xüsusiyyətləri qeyd etsələr də onların qiymətləndirmələrində mənfi xüsusiyyətlərin və davranış formalarının açıq üstünlüyü aşkar edilmişdir. Bəzi yeniyetmələr çoxlu mənfi xüsusiyyətləri olduğunu xüsusilə vurğulayırlar, onların fikrincə, mənfi emosional fon yeniyetmələrin xüsusiyyətlərinə xasdır. Eyni zamanda, onların özünəhörmətə böyük ehtiyacları var.

Bu yaşın ikinci mərhələsində (12-13 yaş) yeniyetmənin özünə qarşı situativ mənfi münasibəti qorunur ki, bu da həmyaşdalarının qiymətləndirmələrindən asılılığını aşkara çıxarır. Yeniyetmənin özünə qarşı tənqidi münasibəti, özündən narazılıq təcrübəsi, özünəhörmət ehtiyacının aktuallaşması bir şəxs kimi ümumi müsbət münasibətlə müşayiət olunur.

Bu yaşın üçüncü mərhələsində yeniyetmələrdə (14-15 yaşda) operativ özünüqiymətləndirmə yaranır, onların indiki dövrdə özlərinə münasibətlərini müəyyən edir. Bu da yeniyetmənin öz şəxsi xüsusiyyətlərini, davranış formalarını onun şəxsiyyətinin ideal formaları kimi təzahür edən sosial normalarla müqayisə etməsinə əsaslanır. Yeniyetməliyin digər xüsusiyyəti identikliyin formalaşmasıdır.

E. Erikson identikliyin formalaşması problemini yeniyetmələrin yetkinliyə uğurla keçməsində bir maneə kimi görürdü. İdeal olaraq onlar kim olduqları, sosial münasibətlərə necə uyğunlaşacaqları barədə kifayət qədər aydın təsəvvürə malik olaraq bu keçidi edirlər. Alim apardığı tədqiqatlarında yeniyetmə və gənclərin problemlərinə böyük diqqət yetirmişdir. Onun daxili identiklik hissini qurulması prosesi ilə bağlı yazıları inkişaf psixologiyasına böyük təsir göstərmişdir. E. Erikson görə, identikliyin formalaşması yeniyetmənin öz müqəddəratını təyin etməsi çox uzun və mürəkkəb prosesdir. O, şəxsiyyətin keçmiş, indiki və gələcəyin davamlılığını təmin edir.

Yeniyetmədə identikliyin formalaşması həyatın müxtəlif sahələrində davranışın təşkili və inteqrasiyasının strukturunu müəyyənləşdirir. O, fərdin özünün meyl və istedadını valideynlər, həmyaşdılar və ya cəmiyyət tərəfindən verilən əvvəlki rollarla uzlaşdırır. Yeniyetmənin cəmiyyətdəki yerini anlamağa kömək etməklə, həm də sosial müqayisə üçün əsas yaradır. İden-

tiklik hissi yeniyetmənin həyata istiqamətini, məqsəd və mənasını təyin etməyə kömək edir.

Yeniyetmələrin psixoloji xüsusiyyətləri özünü şüurun inkişafında keyfiyyət dəyişikliyi ilə müəyyən edilir, bunun nəticəsində onlarla ətraf mühit arasında keçmiş münasibətlər pozulur. İnsanlara, cəmiyyətə və özünə münasibət sosial münasibətlərin, şəxsiyyətlərarası davranışın inkişafı zamanı formalaşır. Nəticə etibarlı ilə yeniyetməlik bütün uşaqlıq yaşları arasında şəxsiyyətin formalaşması dövrünü təmsil edən ən çətin və mürəkkəb bir mərhələdir.

Ənənəvi təsnifatda yeniyetməlik yaş dövrü fərdin uşaqlıqdan yeniyetməlik dövrünə (11-12 yaşdan 14-15 yaşa qədər) keçdiyi dövrdür. Müasir yeniyetmələr əvvəlkilərdən onunla fərqlənir ki, o idealların və dəyərlərin yenidən qiymətləndirilməsində, münasibətlərin mənəvi formalarına yenidən baxılmasında özünü göstərən fərqli psixososial münasibətə malikdir.

XXI əsrin yeniyetmələrində stereotipik əxlaqi münasibətlər formalaşma mərhələsindədir. İndiki nəslin yeniyetmələri aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur: özünüdəyər və özünü ifadə etmək hissi, ünsiyyət qurmaq istəyi, formalaşmamış və qeyri-sabit dünyagörüşü, əhval-ruhiyyənin dəyişkənliyi, emosionallıq və xarici təsirlərə məruz qalma, motivsiz risk. Bütün bunlar böyüməkdə olan şəxsiyyətin özünü tapmağa çalışdığı emosional və əxlaqi dəyərlərə yiyələnməyə, intellektual hazırlığına və motivasiya istəyinə, eləcə də bütövlükdə gənc nəslin həm özü, həm də cəmiyyət tərəfindən əxlaqi, mənəvi potensialın kifayət qədər həyata keçməməsi haqqında qismən tələbatına dəlalət edir. Məsələn, keçmişdə yeniyetmələrdə müəyyən psixososial münasibətdə əxlaqi tələblər və onların həyata keçirilməli olduğu mövcud vəziyyət arasında vasitəçi kimi çıxış edən konkretləşdirilmiş ideal özünü təzahür etdirirdi.

Yeniyetmə şəxsiyyətinin davranışının həvəsləndirilməsində ideal üstünlük təşkil edirdi, yəni cəmiyyətin, xalqın mənafeyinə xidmət etmək, ictimai faydalı işlərdə iştirak etmək, əməksevərlik fəallığı mövcud idi. Yeniyetmə fərziyyətlərlə işləməyi, intellektual problemləri həll etməyi bacarırdı. Bundan əlavə o, sistemli həllər axtarmağa qadirdir. Yeni problemlə üzləşərək hər birinin məntiqi səmərəliliyini yoxlayaraq onların həllinə müxtəlif mümkün yanaşmalar tap-

mağa çalışırdı. Nəticədə təsnifat, analogiya, ümumiləşdirmə və s. kimi əməliyyatlar hazırlanırdı.

On bir illik təhsildə *İ.Y. Kulagina və V.N. Kolyutskiyə* görə, zehni əməliyyatların mənimsənilməsinə sıçrayış VIII sinifdən IX sinfə keçid zamanı müşahidə olunur. Düşüncənin refleksiv təbiəti davamlı şəkildə özünü göstərir: yeniyetmələr yerinə yetirdikləri əməliyyatları, problemlərin həlli yollarını təhlil edirlər. Nəzəri əksətdirici təfəkkürün xüsusiyyətləri yeniyetmələrə mücərrəd fikirləri təhlil etməyə, mühakimələrdə səhvlər və məntiqi ziddiyyətlər axtarmağa imkan verir. İntellektin yüksək inkişaf səviyyəsi olmasaydı, bu dövr üçün xarakterik olan mücərrəd, fəlsəfi, dini, siyasi və digər problemlərə maraq mümkün olmazdı. Yeniyetmə ideallardan, eləcə də gələcək haqqında danışa bilir, dünyaya yeni, daha dərin baxış əldə edir.

Nəticədə yeniyetmənin dünyagörüşünün əsaslarının formalaşması başlayır. Yeniyetməlik dövründə uşaq böyüklərin düşüncə məntiqini əldə edir. Qavrayış və yaddaşın daha da intellektləşdirilməsi baş verir, nitqin müxtəlif formaları, o cümlədən yazılı formalar inkişaf edir. Yeniyetmələr kiçik məktəblilərlə müqayisədə daha məqsədyönlü və israrlıdırlar. Lakin bu keyfiyyətlərin təzahürləri çox vaxt birtərəfli olur. Onlar psixikanın qütb xüsusiyyətlərinin alternativ təzahürü ilə xarakterizə olunur: məqsədyönlülük və əzmkarlıq impulsivlik və qeyri-sabitliklə birləşdirilir. Xarakterin formalaşması böyüklərin tərbiyə etdiyi uşaqlıqdan müstəqilliyə keçid – yeniyetmə şəxsiyyətinin zəif tərəflərini üzə çıxarır və kəskinləşdirir, onu ətraf mühitin mənfi təsirlərinə xüsusilə həssas edir.

Yeniyetməlik dövründə əsas xüsusiyyətlər: öz hərəkətlərinin şüurlu tənzimlənməsi, digər insanların hissələrini, maraqlarını nəzərə almaq və davranışlarında onlara diqqət yetirmək bacarığı aiddir. Təbii ki, bu xüsusiyyətlər öz-özünə yaranmışdır, lakin müxtəlif sosial fəaliyyət formalarının icrasında fəal iştirak nəticəsində yeniyetmənin öz təcrübəsinin nəticəsidir. Yeniyetmənin zehni inkişafında təkə onun aparıcı fəaliyyətinin xarakteri deyil, həm də inkişafının müxtəlif mərhələlərində daxil olduğu ətrafındakı insanlarla münasibətlər sisteminin xarakteri həlledicidir. Ona görə də yeniyetmələrin həmyaşıdları və böyüklərlə ünsiyyəti onların şəxsi inkişafının ən vacib şərti hesab edilməlidir.

Ünsiyyətdəki uğursuzluqlar daxili narahatlığa səbəb olur ki, bu da onların həyatının və işinin digər sahələrində heç bir obyektiv yüksək göstəricilərlə kompensasiya edilə bilməz. İntimşəxsi ünsiyyət yeniyetməlik dövründə aparıcı fəaliyyətə çevrilir. Ən mənalı və dərin ünsiyyət dostluq münasibətləri ilə mümkündür. Dostluqda yeniyetmələr son dərəcə seçici olurlar, lakin onların sosial dairəsi yaxın dostlarla məhdudlaşmır, əksinə, inkişafın əvvəlki mərhələlərinə nisbətən daha geniş olur.

Yeniyetməlik yaş dövrü dünyagörüşün, əxlaqi inancların, prinsip və idealların, o cümlədən yeniyetmənin davranışında dəyər mühakimələri sisteminin intensiv formalaşmasının başlanğıc dövrüdür. Əgər o, kiçik məktəbli kimi daha çox böyüklərinin – müəllimlərinin və valideynlərinin birbaşa göstərişləri və ya təsadüfi impulslarının təsiri altında hərəkət edirdisə, indi onun üçün öz davranış prinsipləri, baxışları və inancları mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

L.S. Vıqotski bu dövrün inkişaf böhranını üç yetkinlik nöqtəsinin uyğunsuzluğu ilə izah edir: *cinsi, ümumi üzvi və sosial*. Ən mühüm spesifik xüsusiyyət, alimin fikrincə, yeniyetmədə onun artıq uşaq olmadığı fikrinin yaranmasıdır (yetkinlik hissi). Bu fikrin xarici tərəfi yetkin olmaq və sayılmaq istəyində özünü göstərir. Yeniyetmənin özünüdərkinin formalaşması onun struktur mərkəzinin əsas xüsusiyyətidir, çünki o, yeniyetmənin özünə, başqalarına və cəmiyyətə münasibətdə yeni həyat mövqeyini ifadə edir, həmçinin onun xüsusi istiqamətini və məzmununu müəyyənləşdirir.

Yeniyetmənin spesifik fəaliyyəti böyüklər arasında mövcud olan sosial normaların, dəyərlərin və davranışların mənimsənilməsinə daha çox həssaslıqdan ibarətdir. Bu cür fəaliyyət bu yaşda olan yeniyetmələrdə tərbiyə, yüksək şəxsi dəyərlər sisteminin formalaşması üçün ilkin şərt kimi təzahür edir. Əxlaqi inkişaf əxlaqi ideallara əsaslanan inancların formalaşması ilə xarakterizə olunur, yeniyetmələrin diqqətini daha güclü, iradəli şəxsiyyətlər cəlb edir.

Yeniyetməlik dövründə özünüdərkini iki mühüm forması: yetkinlik hissi və Mən konsepsiyası ardıcıl olaraq təzahür edir. Mən konsepsiyası sosial qarşılıqlı əlaqə prosesində insanda psixi inkişafın qaçılmaz və həmişə təkrar olunmaz

nəticəsi kimi nisbətən sabit və daxili dəyişikliklərə məruz qalan insanlarda özünü göstərir.

O, insanın bütün həyat təzahürlərində uşaqlıqdan qocalığa qədər silinməz iz qoyur. Gələcəkdə o, hər bir insanın həyatında müstəqil rol oynayır.

Yeniyetməlik dövrünün keçidi, təbii ki, bioloji aspekti ehtiva edir. Fiziki, fizioloji və psixoloji dəyişikliklər, cinsi istək sürətlə böyüyən yeniyetmə üçün son dərəcə çətindir. Yeniyetmə hüquqlarını genişləndirməyə və şəxsiyyətinə münasibətdə böyüklerin hüquqlarını məhdudlaşdırmağa çalışır. Etiraz və itaətsizlik onun böyüklərlə əvvəlki münasibət tipində dəyişikliyə nail olmaq vasitəsidir. Həmyaşdlarla ünsiyyət yeniyetməlik yaş dövründə aparıcı fəaliyyətdir, öyrənmə fəaliyyəti arxa plana keçir.

Yeniyetmədə yaşlılıq hissi və meylinin formalaşmasının əsas mənbəyi cinsi yetişkənlik deyildir. Yaşlılıq hissi və meyli, onun mühüm tərkib hissəsi kimi əks cinsə romantik münasibətin formalaşması yeniyetmənin sosial inkişaf şəraitindəki faktiki yeri, ailədə, məktəbdə tutdu-

ğu mövqeyə münasibəti və fəaliyyətinin xarakteri ilə bağlıdır [3, s.206].

Yeniyetmə şəxsiyyətinin ən mühüm xüsusiyyəti özünüdərkətmənin yaranmasıdır. L.S. Vıqotskinin qeyd etdiyi kimi, refleksiyanın və onun əsasında özünüdərkətin sürətli inkişafıdır. Məhz bu yaşda fərdin özünüqiymətləndirməsi yaranır. Yeniyetmənin arzularının səviyyəsi özünüqiymətləndirmənin xarakterindən asılıdır. Özünüqiymətləndirmə yeniyetmənin digər insanlarla ünsiyyəti prosesində yaranır və formalaşır.

Problemin aktuallığı. Nəzəri əksetdirici təfəkkürün xüsusiyyətləri yeniyetmələrə mücərrəd fikirləri təhlil etməyə, mühakimələrdə səhvlər və məntiqi ziddiyyətlər axtarmağa imkan verir. İntellectin yüksək inkişaf səviyyəsi yeniyetmə və gənclərdə olmasaydı, bu dövr üçün xarakterik olan mücərrəd, fəlsəfi, dini, siyasi və digər problemlərə maraq da mümkün olmazdı. Problemin aktuallığı da buradan irəli gəlir.

Problemin elmi yeniliyi. Elmi məqalədə müasir yeniyetmə şəxsiyyətinin inkişaf və psixoloji xüsusiyyətləri ardıcılıqla araşdırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Pedaqoji psixologiya. - Bakı: ADPU-nun nəşri, -2010, -600 s.
2. Əliyev B.H., Əliyeva K. R., Cabbarov R.V. Pedaqoji psixologiya. -Bakı: Təhsil, -2011,-256 s.
3. Əzimli Q. Yaş və pedaqoji psixologiyanın müasir problemləri. Dərs vəsaiti. -Bakı: ADPU, -2006, -516 s.
4. Айхорн, Август Трудный подросток / Август Айхорн. - Москва: Эксмо-Пресс, Апрель-Пресс, -2015. - 304 с.
5. Волков Б.С. Психология подростка / Б. С. Волков. - Санкт-Петербург: Питер, -2010. - 240 с
6. Лес, Пэрротт III Подросток и его проблемы / Лес Пэрротт III. - М.: Библия для всех, -2016. - 336 с.

E-mail: Yarmemmed20@gmail.com

Rəyçilər: *psixol.ü.fəls.dok., dos. M.S. Əliyev,*
psixol.ü.fəls.dok., dos. Q.V. Rəhimova

Redaksiyaya daxil olub: 06.03.2023